

Валер. ШАЙКАН, Вален. ШАЙКАН

Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни

Війна, як засіб досягнення певної мети, ніколи не починається зненацька, їй завжди передує певний період підготовки, ідеологічного обґрунтування цілей. Не стала винятком і Друга світова війна, до якої тривалий час готувалися фашистські держави на чолі з Німеччиною. Керівництво Радянського Союзу також обрамлювало кожну військово-політичну акцію відповідними агітаційно-пропагандистськими діями. Польській кампанії 1939 передували відповідні ідеологічні заходи, спрямовані всередину країни і на світову громадськість. Вже в ході бойових дій проти польської армії радянські війська розгорнули активну пропагандистську роботу серед населення, зокрема розповсюдили 10 млн листівок під назвами: “Радянська Батьківщина українського народу — квітує радянська Україна”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти”, “Знатні люди радянської України” та ін.¹ В назвах цих листівок не приховувалося ідеологічне спрямування всієї радянської кампанії — приєднання західних областей до СРСР, радянізація українських земель. У газеті “Червона Україна” за 17 вересня 1939 містився заклик до західноукраїнського населення: “Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!..”² Розповсюдження листівок, армійських газет, скликання зборів і виступи на мітингах перед місцевими жителями пропагандистів мали на меті завоювати симпатії українства до радянської влади. Відсутнього авторитету додавала їй економічна допомога, що надходила зі східних регіонів України. Перші кроки радянської влади, такі як націоналізація колишніх польських підприємств, комерційних закладів, земель польських магнатів, монастирів і передача їх українським селянам, мовна політика та інші заходи привертали на її сторону широкі верстви українського населення.

Великий успіх мало значне розширення мережі навчальних закладів, відкриття Львівського університету з українською мовою навчання і присвоєння йому імені Івана Франка. Так, до середини 1940 кількість початкових шкіл зросла до 6900, у тому числі 6000 з українською мовою навчання, а решта 900 шкіл — з російською³. Такі кроки мали на меті продемонструвати переваги радянської системи над капіталістичною і полегшити процес становлення радянської влади в регіоні. Та, незважаючи на це, ідеологічне протистояння на західноукраїнських землях все ж розпочалося з перших днів радянізації. Передбачаючи це, під час проведення виборів до Народних Зборів 22—29 жовтня 1939, що мали визначити юридичний статус Західної України, політоргани РСЧА призначили 7200 агітаторів і голів виборчих комісій різного рівня,

які по суті поставили під повний контроль хід усієї кампанії⁴. У такий спосіб опозиційні більшовикам політичні сили були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили такі спроби. Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки, вивішування українських прапорів, а подекуди — польських, або розклеювання листівок “Хай живе (Західна) самостійна Україна”, “Нехай живе Польща” мали місце на Волині і в Галичині, на Тернопільщині. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони вже свідчили про перші ознаки ідеологічного протистояння в Україні, котре у воєнній геополітичній обстановці надалі лише поглиблювалося. Вибори все ж відбулися за сценарієм більшовиків.

“Визвольний похід”, — а саме так подавали радянські засоби масової інформації вступ Червоної армії у Західну Україну, — дав початок зламу старої суспільно-економічної та політичної системи. Радянізація західно-українського суспільства здійснювалася у всіх сферах життя і супроводжувалася його інтенсивною ідеологізацією. Помітна роль у цьому процесі відводилася освіті. Тому поширення знань, творів художньої літератури відбувалося в західних областях під цілковитим контролем з боку більшовиків. Тільки за три останні місяці 1939 р. на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено (за підрахунками авторів) 11 постанов про “вилучення з бібліотек і торгівельної мережі політично шкідливої літератури”⁵. У 1940 р. подібні постанови політбюро ЦК КП(б)У “Про виправлення літератури, засміченої ворогами народу”, “Про виправлення літератури, засміченої політично шкідливими промовами та цитатами” та інші ухвалювалися 13 разів⁶.

З офіційним приєднанням Західної України до УРСР тут розпочалося радянське будівництво, в якому першочергова роль відводилася ідеологічному факторові. Формування партійних та радянських органів влади відбувалося за рахунок залучення до керівної роботи партійних і комсомольських працівників зі Східної України. Так, рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня 1939 р. було затверджено розверстку відбору таких працівників у кількості 495 осіб зі складу обкомів, райкомів, політвідділів радгоспів по областях: Київській — 55 осіб, Харківській — 102, Дніпропетровській — 85, Сталінській — 85, Запорізькій — 35, Ворошиловградській — 39, Одеській — 25, Миколаївській — 25, Сумській — 22, Чернігівській — 22 особи⁷. Зосередження в руках більшовиків владних повноважень давало можливість поширювати комуністичні ідеї в усіх сферах: економіці, науці, культурі, духовному житті. Для цього широко застосовувався багатий досвід радянського будівництва в УРСР 1918—1920 рр., а також часів індустріалізації, колективізації, культурної революції. Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були показові екскурсії, організовані для жителів Західної України у центральні та східні області республіки, де вони могли познайомитися з життям в СРСР. З цією метою в листопаді—грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив із резервного фонду додаткові значні кошти облвиконкомам, котрі мали приймати гостей. Намагаючись привернути на свій бік творчу інтелігенцію, радянська влада надавала грошову допомогу діячам мистецтв, поетам, письменникам у сумі від 3 до 6 тис. карбо-

ванців. Так постановою ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1940 р. письменниці Ользі Кобилянській була надана допомога на суму 10 тис. крб.⁸

Для поширення радянських ідеалів та цінностей широко використовувалися можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. У розпорядженні політвідділу Українського фронту перебувало 250 копій кінофільму “Щорс”, загалом кінотека налічувала понад 80 назв популярних радянських кінофільмів.

Щоправда, радянська влада враховувала і специфіку регіону — наявність націоналістичного елемента різного національного забарвлення як потенційного ворога радянської влади. Як одну з форм ідеологічної уніфікації регіону слід розглядати ліквідацію польських та українських політичних партій, громадських організацій, військово-спортивних і культурно-освітніх товариств. Так, було припинено діяльність Наукового товариства імені Шевченка, а його майно передано у розпорядження АН УРСР. Наукові видання з історії України, багато мемуарної літератури, що могла слугувати широкою джерельною базою вивчення історії краю, всі видання “Просвіти” знищувалися. Не минула лиха доля й осередків культурної спадщини — музеїв. Так, тільки у Львівській області з 22 музеїв, що працювали до приходу Червоної армії, навесні 1940 р. залишилося 8. Були закриті “Музей українського війська”, “Музей молодого громади”, які існували навіть за часів Польщі⁹. Знищувалося все, що носило будь-які ознаки національної самобутності українського народу.

Вагомою складовою духовного життя українського населення західних областей завжди вважалася релігія. Вона відіграла значну роль у вихованні підрастаючого покоління у дусі бережливого ставлення до культурної і духовної спадщини. Тому релігія була обов'язковим предметом вивчення у всіх навчальних закладах і займала чільне місце серед навчальних дисциплін¹⁰. Оскільки йшлося про світоглядні й ціннісні орієнтири широких мас населення Західної України, ідеологічна боротьба у цій царині набувала особливого значення. Не вдаючись у деталі відносин між державою і релігійними об'єднаннями, зазначимо, що в ідеологічній площині нова влада у краї, по-перше, здійснювала атеїстичну пропаганду, по-друге, вела курс на конфесійну уніфікацію регіону шляхом дискредитації (з метою подальшої ліквідації) всіх неправославних церков, при цьому РПЦ відводилася роль єдиної “правильної” та лояльної до режиму релігійної структури. Головне вістря спрямовувалося проти Римо-католицької церкви, яка була найбільшою й уособлювала стару польську державу. Крім того, костьоли вважалися найбільшими осередками антибільшовицької пропаганди і становили серйозну загрозу процесу радянзації. Тому священики Римо-католицької церкви, як і інші посадовці старого режиму, зазнали репресій у першу чергу. Тоді ж, восени 1939 р. розгорнувся наступ і на Греко-католицьку церкву, яка зазнала значних кадрових і матеріальних втрат. Були закриті майже всі церковні освітні заклади, заборонено видання церковної літератури. Зазнавала на собі тиску з боку радянської влади і Православна автокефальна церква. Радянське керівництво вирішило підпорядкувати її Московській патріархії. З цією метою наприкінці 1940 р. до м. Луцька прибув із Москви архієпископ М. Ярушевич, який був наділений широкими повноваженнями. При його канцелярії в ролі секретаря постійно перебував співробітник НКВС, що якнайкраще свідчило про

підпорядкування церковних справ державній політиці більшовиків. Священникам, які відправляли службу українською мовою, було наказано перейти на старослов'янську, противників — заарештовували. Врешті-решт у січні 1941 р. ієрархів православної церкви змусили приїхати у Москву на з'їзд архієреїв і прийняти присягу на вірність Російській православної церкві. Одночасно на Західну Україну було відправлено двох православних єпископів¹¹. Дії радянської влади в релігійній сфері мали конфронтаційний характер і мали на меті звести до мінімуму вплив церкви на свідомість місцевих громадян і перетворити її на керований інструмент державної політики.

Та найбільш послідовними і непримиренними ідейними опонентами більшовиків на щойно приєднаних землях стали українські та польські радикальні сили. Дії радянської влади викликали опір з боку українських і польських націоналістів. При цьому поряд з ідейно-пропагандистськими засобами вони використовували терористичні акти, спрямовані проти радянських активістів, працівників органів НКВС.

Важливим пропагандистським заходом ідеологічного роззброєння оунівського підпілля радянська влада вважала організацію показових судових процесів над ними з широким розголосом у засобах масової інформації. Український самостійницький рух дискредитувався як такий, що протиставляв себе корінним інтересам трудящих і репрезентував інтереси “дрібної купки авантюристів”. Одночасно з активізацією українського націоналістичного підпілля почали формуватися й різні польські націоналістичні угруповання, які вели активну антибільшовицьку пропагандистську роботу¹². Проти польських конспіративних організацій радянська влада застосовувала ті ж самі методи ув'язнення, заслання та фізичного знищення.

Особливістю подій на західноукраїнських землях 1939 — середини 1941 рр. було те, що всі заходи радянської влади, які отримували ідеологічне забезпечення — націоналізація, боротьба з політичними партіями, розкуркулення, колективізація, культурна революція тощо, — здійснювалися одночасно та в стислі терміни, на відміну від центральних і східних областей, де вони розтягнулися на два десятиліття. Іншою специфічною рисою стала велика інтенсивність усіх без винятку ідеологічних заходів і кампаній. Поспіх, з яким більшовики взяли до радянської Західної України, свідчив про брак часу в умовах загрози війни. Ще однією особливістю було те, що комуністична ідеологія утверджувалася на фоні активної діяльності радянських репресивно-каральних органів, спиралася на них і не мала підтримки широких верств населення.

Суттєві зміни на полях ідеологічної боротьби почали відбуватися з 22 червня 1941 р. Напад нацистської Німеччини на СРСР докорінно змінив стратегічну обстановку у світі в цілому і в Україні зокрема. Стара ідеологічна доктрина, яка стверджувала, що в разі нападу на СРСР Червона армія буде бити ворога на його території, внаслідок важких поразок радянських збройних сил довела свою неспроможність. Від серпня 1939 р. радянське партійне керівництво вже вдруге змушене було змінювати ідеологічні постулати. Якщо у виступі 31 серпня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов намагався виправдати сам факт існування фашистської ідеології і безглуздість боротьби проти неї, то через півтора роки у своєму виступі по радіо 22 червня 1941 р. він змуше-

ний був закликати радянський народ до боротьби проти “кровожерливих фашистських правителів Німеччини”¹³. Про необхідність боротьби з фашизмом як “найзлішим і підступним ворогом” говорив і Й. Сталін у своєму зверненні до радянського народу 3 липня 1941 р. Ці два виступи керівників радянської держави заклали підвалини ідеологічних пріоритетів СРСР на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Вони зводилися, в першу чергу, до необхідності перетворити всю країну на єдиний бойовий табір. Все мало підпорядковуватися інтересам фронту і його забезпеченню. Отже, на зміну наступальній тактиці в ідеологічній роботі 1939—1940 рр., коли мова йшла про поширення комуністичної ідеології на захід, прийшла оборонна доктрина.

Уже в перших словах Й. Сталіна був закладений ідеологічний зміст. Він використав найбільш проникливі слова: “Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До вас звертаюся я, друзі мої!”¹⁴. Таке звернення вождя мало відтінок рівності, ставило великого Й. Сталіна в один ряд з іншими, з багатомільйонним радянським народом, демонструвало ідеологічну єдність.

Перші місяці боїв привели до невиправданих втрат. Ворог захопив велику територію. У полон потрапили сотні тисяч червоноармійців. Полковник у відставці П. Коваленко, який воював на Південному фронті, так згадував події серпня 1941-го: “Діється щось недоречне. ...Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Відчувається якась загальна розгубленість і розпач: цілковита безпорадність...”¹⁵. Це вказувало на необхідність радикальних змін у політичній роботі в Червоній армії. Одним із заходів щодо виховання бійців і запобігання здачі в полон стало посилення персональної відповідальності. Так, наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. вимагав від військ, що потрапили в оточення, битися до останньої можливості, пробиватися до своїх по ворожих тилах. Командирів і рядових бійців попереджали про персональну відповідальність за здачу в полон або дезертирство, а також про те, що в разі невиконання наказу їхні сім’ї будуть підлягати арешту. Командири зобов’язувалися розстрілювати тих, хто намагався здатися в полон¹⁶. Жорсткими наказами, створенням штрафних батальйонів, загорджувальних загонів певною мірою вдалося стабілізувати й утримати боєздатність Червоної армії, але значно надійнішим і ефективнішим засобом зміцнення дисципліни в армії було виховання у бійців усвідомлення їхньої ролі на фронті і переконання у справедливості боротьби. Це завдання покладалося на інститут військових комісарів, створений рішенням Президії Верховної Ради СРСР 16 липня 1941 р.¹⁷ Вони були політичними представниками партії у збройних силах, мали широкі повноваження і разом із командирами несли відповідальність за ідеологічну підготовку та виконання бойових завдань. Ще одним засобом політичного контролю в армії стали відділи СМЕРШ (“Смерть шпигунам”). Це була офіційна назва органів радянської контррозвідки, утвореної в квітні 1943 р. У своїй діяльності для виявлення антирадянських елементів ці підрозділи спиралися на розгалужену мережу таємних інформаторів і були засобом психологічного тиску в руках командирів.

Поряд із каральними і примусовими засобами у Червоній армії широко використовувалися різні форми виховної роботи. Дійовим засобом ідеологічного впливу на бійців вважався прийом до лав ВКП(б). Зважаючи на те,

що вік бійців-комуністів на фронті був коротким, адже вони першими йшли в бій і першими й гинули, ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про спрощений порядок прийому в партію бійців, які виявили мужність, відданість Батьківщині у боротьбі з ворогом¹⁸. Частими були випадки, коли червоноармійці, ідучи в бій, писали заяви з проханням прийняти в партію. З одного боку, вони свідчать про патріотизм і авторитет партії, з другого, — про вмілу постановку політико-виховної роботи у військах. Завдяки вжитим заходам, ВКП(б) мала змогу постійно поновлювати партійні ряди, утворювати нові партосередки і, таким чином, постійно здійснювати ідеологічний контроль над збройними силами. Якщо на 1 липня 1941 р. в армії служили 563 503 комуністи, об'єднані в 14 751 партійну організацію, то в кінці війни (на 1 липня 1945 р.) партійних організацій налічувалося вже 80 423. Це була могутня сила, здатна мобілізувати воїнів на виконання найскладніших бойових завдань.

Важливим елементом політмасової роботи були партійні і комсомольські збори та мітинги, які проводилися напередодні наступу. На них, крім організаційних, розглядалися питання прийому в партію, зміцнення дисципліни, засуджувалися прояви боягузтва, схвалювалися ініціативи бійців, що розповсюджувалися засобами масової інформації як передовий досвід боротьби з ворогом.

Бойовий дух і відповідна морально-психологічна атмосфера у військах підтримувалися комплексом заходів, серед яких важливе місце посідали преса, кінематограф, організація дозвілля червоноармійців. У фронтових газетах популяризувалися подвиги бійців, публікувалися твори відомих письменників і поетів. Популярною, наприклад, стала поема О. Твардовського “Василій Тьоркін”, котра пропагувала оптимізм, винахідливість, хоробрість, невщухаючий ентузіазм рядового бійця. Патріотизм, високий моральний дух, ненависть до ворога пронизували художні кінофільми “Непереможні”, “Чорноморці”, “Чапаєв”, “Кутузов”, “Богдан Хмельницький”, “Олександр Пархоменко”¹⁹.

Бойовий і моральний дух бійця значною мірою залежав від спілкування з рідними та близькими людьми. Тому робота пошти, доставка листів завжди перебували під пильним контролем партії. Це була поєднуюча ланка тилу з фронтом, від якої залежала його боєздатність. 4 жовтня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову “Про заходи прискорення доставки листів на фронт”²⁰. У документі були проаналізовані причини недоліків, зокрема недосконалість цензурної перевірки та сортування листів і вказані заходи щодо їх усунення. Упродовж усієї війни цензура залишалась одним із важливих ідеологічних інструментів, зорієнтованим на зменшення “шкідливих” впливів, чуток, інформації, а також засобом контролю за настроями населення та військовослужбовців.

Отже, під час війни партія продемонструвала гнучкість своєї організаційної структури, здатність до трансформації армійських політорганів, спроможність пристосуватися до складних умов. Армійські політоргани стали універсальним апаратом, за допомогою якого більшовицька ідеологія постійно впроваджувалася в армійське середовище і мала забезпечити високий дух солдатів та офіцерів, ствердити віру в перемогу, незважаючи на невдачі першого періоду війни.

Надійним гарантом перемоги у Великій Вітчизняній війні став радянський тил. Ідейно-політичній роботі в масах також приділялася велика увага. Важлива роль у пропагандистській роботі належала центральній, республіканській і

місцевій радянській, партійній пресі, яка з перших днів війни містила великий за кількістю і різноманітний за змістом агітаційно-пропагандистський матеріал. На шпальтах газет знаходила відбиток велика організаційна робота, спрямована на мобілізацію радянського народу на відсіч і розгром гітлерівських агресорів. Цим визначався характер публікацій центральних газет “Правда”, “Комсомольська правда”, “Радянська Україна”, журналів “Большевик”, “Партійне будівництво” та обласних і районних видань. У перші місяці війни на сторінках газет було розміщено безліч статей патріотичного характеру: про перебудову всього суспільного життя на воєнний лад, про розгортання соціалістичного змагання у трудових колективах, звіти місцевих партійних організацій про ідейно-патріотичну та мобілізаційну роботу комуністів і комсомольських організацій, піонерських осередків, патріотичний рух жінок, школярів і студентів, робітників, творчої інтелігенції²¹. Партійно-політична робота поступово виходила на якісно новий рівень. На це спрямовувалися постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 10 листопада 1941 р. “Про мобілізацію комуністів на керівну політичну роботу в Червону армію”, від 16 листопада 1941 р. “Про роботу агітпунктів на станціях і вокзалах залізничних доріг”, від 17 листопада того ж року “Про організацію політвідділів в МТС і радгоспах”²². Це свідчить про жорстку централізацію в руках партійної влади всіх ланок керівництва в армії та економіці країни. За підрахунками авторів, у роки Великої Вітчизняної війни ЦК ВКП(б) було ухвалено 62 постанови, котрі прямо або опосередковано стосувалися ідеологічної роботи в радянському тилу, в Червоній армії і в тилу окупантів²³. Підвищена увага до цих питань свідчить про те, що “ідеологічний фронт” вважався одним із головних у протистоянні з агресорами.

Велике значення для морально-психологічної мобілізації населення мала неперіодична преса. Радянський плакат часів війни влучно відбивав завдання, що стояли перед радянським народом, передавав жахи окупації, спрямовував на організацію міцного тилу, забезпечення фронту зброєю і боєприпасами, виражав упевненість у перемозі. Плідно працювали у цій царині художники М. Купріянов, П. Крилов і М. Соколов (Кукринікси), І. Тоїдзе, В. Корецький, Н. Ватоліна, М. Денисов та інші.

Важливе місце серед засобів масової інформації відводилося радіомовленню, яке стало рупором офіційної радянської пропаганди. Зважаючи на те, що інформаційний вакуум загрожував появою чуток, які часто породжували панічні настрої, 24 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили рішення про утворення “Радінформбюро”²⁴. Передачі, котрі готувалися до ефіру, не завжди давали повну і точну інформацію, але запобігали панікерству, заспокоювали суспільну думку, збуджували ненависть до ворога, сприяли посиленню народного спротиву загарбникам.

Організаційні заходи, спрямовані на зміцнення віри у перемогу, прищеплення почуття співучасті та відповідальності за долю армії знайшли втілення у відповідних рішеннях партії. Так, 6 жовтня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про організацію Всесоюзного комітету допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців і командирів Червоної армії”. На нього покладалися широкі обов’язки: від забезпечення ремонту приміщень госпіталів і шефства над ними підприємств — до розподілу подарунків між підшефними. Особлива

увага, — і це було виділено окремим пунктом постанови, — приділялася культурно-політичній роботі: організації лекцій, доповідей, концертів, кіно, художньої самодіяльності²⁵. Шефство над військовими питаннями перетворилося на широкий рух виразно патріотичного й гуманітарного спрямування, що засвідчив високу ефективність ідеологічного впливу держави на суспільство.

Велике значення приділялося випробуванню у мирний час формам ідейно-виховної роботи. Соціалістичне змагання, що знову набуло поширення з ініціативи трудових колективів навесні 1942 р., отримало всебічну підтримку і заохочення партії та профспілкових органів. 4 травня 1942 р. ЦК ВКП(б) та ВЦРПС ухвалили постанову “Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання металургів”. Враховуючи патріотичне піднесення, було вирішено провести подібне змагання у різних галузях господарства. Система матеріального й морального заохочення стимулювала його розвиток, що набуло широкого розголосу в центральній пресі²⁶. Популяризація передового досвіду і змагальних форм організації праці стала одним із важливим напрямів агітаційно-пропагандистської роботи.

Значних ідеологічних та організаційних зусиль потребувала кампанія зі збирання коштів для потреб фронту. Вона охоплювала трудові колективи з евакуйованих з України підприємств, творчу інтелігенцію, науковців, а також населення звільнених від гітлерівців регіонів республіки. В листі Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У, направленому Державному комітету оборони зазначалося, що станом на 25 лютого 1943 р. трудящі України, евакуйовані в тил, додатково внесли зі своїх заощаджень на танкову колону 5 128 187 крб., а трудящі звільнених Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей, — 4 103 746 крб. готівкою і 821 470 крб. облігаціями державних займів²⁷.

Отже, агітаційно-пропагандистська робота, проведена ВКП(б), мала своїм наслідком зміцнення морально-політичної єдності радянського тилу і фронту, забезпечення перемоги над ворогом.

Помітну роль в ідеологічному протистоянні воєнного часу відігравав радянський рух Опору. На початковому етапі війни радянські партизанські загони і підпільні організації виникали, як правило, з ініціативи і за безпосередньою участю комуністів, залишених для цієї роботи на окупованій території. Тому в партизанських загонах, а пізніше з'єднаннях виникали партійні організації, на які й покладалося налагодження пропагандистської, політмасової роботи. Керівництво та координація дій партійних осередків здійснювалася комісарами, які разом із командирами визначали головні напрями бойової, організаційної та ідейно-політичної роботи в загонах, з'єднаннях та серед місцевого населення. Так, ядро майбутнього з'єднання С. Ковпака спочатку складала група комуністів з 35 осіб, а у жовтні 1942 р. (через рік після утворення з'єднання) в цій партійній організації вже налічувалося 110 комуністів²⁸. Комуністи, залишені для боротьби в тилу ворога, стали основою формування з'єднання під командуванням О. Федорова і комісара В. Дружиніна, де в кожному загоні вже до листопада 1942 р. були утворені партійні організації²⁹. Партійний осередок з'єднання, де командиром був О. Сабуров, а комісаром — З. Богатир, спочатку складався з комуністів-військовослужбовців, які потрапи-

ли в оточення і створили партизанський загін³⁰. За протоколами засідань парткомісій, партбюро, звітами комісарів можна простежити стійку тенденцію щодо чисельного зростання партійних організацій у партизанських формуваннях³¹. Ще одним джерелом поповнення партійних рядів стало поновлення у правах тих комуністів, які з тих чи інших причин втратили документи, але в боях проти окупантів довели свою вірність Батьківщині. Значний прошарок комуністів і комсомольців у лавах “народних месників” мав забезпечити моральну стійкість та боєздатність іррегулярних формувань³².

Важливою формою ідеологічної роботи вважалися партійні і комсомольські збори та конференції, засідання парткомісій, бюро, на котрих командири, комісари, секретарі бюро обговорювали питання про стан організаційної, бойової, ідейно-просвітницької роботи серед бійців і населення, звітували, склали плани на перспективу, приймали в партію нових членів. Так, за час діяльності Ровенського з'єднання під командуванням В. Бегми і комісара М. Корчева було проведено 289 партійних зборів і засідань бюро. У з'єднанні ім. М. Хрущова (командир — В. Чепіга, комісар — М. Семанишин) із жовтня 1943 до серпня 1944 р. відбулося 98 партзборів і 13 засідань бюро, в іншому з'єднанні ім. М. Хрущова (командир — І. Даньшин, комісар — О. Фронтов) майже за той самий період — 19 зборів і засідань бюро³³. У ворожому тилу такі форми роботи стали менш бюрократизованими й орієнтувалися на розв'язання нагальних проблем, посилення ефективності антинацистської боротьби.

У партизанських формуваннях проводилися партійні конференції та наради, в роботі яких іноді брали участь керівні працівники центральних партійних органів та Українського штабу партизанського руху (УШПР). Одна з перших таких конференцій відбулася у з'єднанні О. Сабурова 13 грудня 1942 р.³⁴ У квітні 1943 р. до партизанського з'єднання С. Ковпака (комісар — С. Руднєв) прибули секретар підпільного ЦК КП(б)У Д. Коротченко, секретар ЦК ЛКСМУ М. Кузнєцов, заввідділом УШПР О. Мартинов, заступник заввідділом ЦК КП(б)У Чепурний, помічник начальника першого відділу УШПР М. Владіміров, інструктори ЦК КП(б)У Л. Федоров, І. Миронов, В. Ваксман та інші посадовці. За їх участю 28—29 травня 1943 р. поблизу білоруського села Картеничі пройшла нарада з командирами і комісарами партизанських з'єднань, на якій ішлося про посилення боротьби з гітлерівцями, покращення пропагандистської роботи на окупованій території³⁵.

Результативність роботи партизанських політорганів багато в чому визначала їхня структура. В різних загонах та з'єднаннях з початку війни і до літа 1943 р. вона мала відмінності, що заважало координації дій, оперативності ухвалення рішень. Це пояснювалося специфікою обставин, в яких формувалися загоны і з'єднання: наявністю радіозв'язку з керівними органами у радянському тилу або на фронті, досвідом командира і комісара, складом партизанського формування, активністю гітлерівської пропаганди тощо. Для усунення цих недоліків влітку 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У ухвалив рішення про уніфікацію структури партійно-політичного керівництва в партизанських з'єднаннях. В ньому говорилося: “б. Відповідно до структури партійних організацій військових частин Червоної армії встановити єдину структуру партійних організацій партизанських з'єднань України: а) партійна організація роти; б) партійне бюро заго-

ну; в) партійна комісія з'єднання. 7. Встановити єдину структуру комсомольських організацій партизанських з'єднань України: а) комсомольська організація роти; б) бюро комсомольської організації загону; в) помічник комісара з'єднання по комсомолу"³⁶. Не будемо полемізувати з приводу того, яка структура політорганів була кращою — та, що склалася в партизанських формуваннях, чи та, що була впроваджена в Червоній армії. Наводимо уривок з цього документа лише для того, щоб показати, наскільки важливою вважали партійно-політичну роботу в тилу ворога керівні радянські органи.

Не залишалася поза увагою й молодь партизанських формувань. Вона об'єднувалася в комсомольські організації, котрі були досить чисельними. Як і в партійних організаціях, тут простежується стійка тенденція до збільшення кількості комсомольців у міру розвитку партизанського руху. Так, у першому молдавському з'єднанні з вересня 1943 р. до квітня 1944 р. комсомольська організація збільшилася з 111 до 596 осіб. У з'єднанні ім. М. Хрушова (командир — І. Шитов, комісар — М. Шумак) з лютого 1943 р. до березня 1944 р. кількість комсомольців збільшилася з 40 до 379 осіб. За час бойових дій на 30 % зросла комсомольська організація з'єднання ім. Молотова (командир — М. Салай, комісар — М. Негреєв). Подібними темпами зростали комсомольські організації і в інших з'єднаннях³⁷. Ідеологічна робота серед молодих бійців посідала далеко не останнє місце в діяльності комісарів, що знайшло свій відбиток у мемуарній літературі, щоденниках та ін. На зборах і нарадах комсомольського активу серед інших слухали й обговорювали питання політмасової, пропагандистської роботи. Так, запис у щоденнику комісара з'єднання С. Руднева свідчить про те, що 1 липня 1943 р. він провів нараду комсомольського активу з порядком денним: 1) роль комсомолу в боротьбі з “барахольством”, 2) роль комсомолу в піднятті авторитету молодшого командира, 3) завдання комсомолу в подальшому просуванні частини з'єднання по районах, в яких зустрічаються націоналісти, 4) розгортання, виховної роботи серед комсомольців³⁸.

Радянські партизани та підпільники були фактично політичними представниками радянської влади на окупованій території. Тому питання політмасової роботи серед партизанів і місцевого населення були серед найважливіших в діяльності їх політорганів. На “Великій землі” ставилося завдання забезпечити належний рівень усної пропаганди та випуск газет і листівок для розповсюдження серед населення окупованої території. Треба сказати, що друкована продукція (газети, листівки) користувалася великою популярністю у населення, адже це було практично єдиним альтернативним джерелом отримання інформації про події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Роль агітаторів, розповсюджувачів таких видань, як правило, виконували партизанські розвідники, зв'язкові. Комісари особисто проводили інструктажі, розподіляли друковану продукцію між підрозділами³⁹. Розвідники проникали в села, міста, залишали листівки біля колодязів, на порогах домівок, розклеювали на парканах, стінах будинків. Однак, найбільш масове розповсюдження листівок здійснювалося під час тривалих рейдів та маршів. З цією метою у з'єднаннях були виділені агітатори. Тільки в одному загоні ім. 24-річниці РСЧА (з'єднання О. Сабурова) їх налічувалося 17 осіб. За час перебування в тилу ворога це з'єднання розповсюди-

ло 725 тис. листівок. З'єднання С. Ковпака випустило 977 тис. листівок, О. Федорова — 20 тисяч, В. Бегми — 90 тисяч⁴⁰. Велику допомогу партизанам у цій справі надавав ЦК КП(б)У. Тільки в 1943 р. в тил ворога було переправлено 84 портативні типографії, 15 кваліфікованих редакторів⁴¹. Це дозволило підпільним обкомам і більшості партизанських формувань здійснювати випуск не тільки листівок, а й газет, журналів і брошур. Обласна газета “Червоний прапор” (Ровенська область) видавалась українською та польською мовами. Особливою популярністю серед партизанів і населення користувалися кінофільми про життя в радянському тилу і події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Перша кіноустановка з'явилася у з'єднанні О. Федорова 27 грудня 1942 р. Вона була завезена з Москви літаком. Першим кінофільмом, який дивилися партизани після півторарічної перерви, стала документальна стрічка “Розгром німців під Москвою”. Дещо пізніше, в червні 1943 р. звукова кіноустановка була доставлена в з'єднання О. Сабурова, де вона широко використовувалася для пропагандистської роботи серед населення. В жовтні 1943 р. саме ця установка і 6 кінофільмів були передані партизанам Поліської області Білорусії⁴².

Ідеологічний вплив радянських партизанських формувань на населення, яке перебувало в окупації, здійснювався різними методами. Менш поширеними, але дуже ефективними заходами були мітинги і збори в населених пунктах. Як правило, вони були приурочені до різних радянських свят. Відомо, що 1 травня 1942 р. партизани з'єднання Л. Іванова провели мітинги в селах Герасимівка, Шилинка, Горожанка, на яких були присутні більше 1000 осіб. Партизани з'єднання під командуванням В. Андреева тричі проводили збори в містечку Городниця, по двічі — в Адамівці та Осовій. У селі Охрамевичі Корюківського району Чернігівської області з'єднання М. Попудренка провело збори за участю 400 місцевих жителів⁴³. Після мітингу в с. Новосілки Волинської області, який проводив комісар В. Шангін, місцеві жителі допомогли партизанам знайти 12 складів із продовольством, які належали націоналістичним формуванням⁴⁴.

Партизанські політпрацівники нерідко залучали до співпраці духовенство окупованих територій і це носило не епізодичний, а постійний характер. Так, партизани з'єднання О. Федорова налагодили контакти зі священником Никодимом із села Угриничі. Один із партизанів, переодягнувшись у рясу, під час проповіді вів агітаційну роботу серед прихожан. Партизани з'єднання О. Сабурова і комісара З. Богатиря поряд зі своїми листівками розповсюджували листівки, підготовлені духовенством. Священики сіл Хіночі і Озеро Володимирецького району Ровенської області, виконуючи завдання партизанів, проводили агітаційно-пропагандистську роботу проти німців⁴⁵. Таких фактів зафіксовано багато.

Зауважимо, що ідеологічна робота партизанських політorganів у західних областях України мала певні особливості, що відбивали складну палітру міжнаціональних відносин у цьому регіоні, з одного боку, і вплив самостійницької пропаганди, — з другого. Так, комісар С. Руднев у своєму щоденнику занотував 22 червня 1943 р.: “Сьогодні написав листівку українською мовою, в якій розкрив суть українського націоналізму”⁴⁶. Радянські партизанські формування рідко вступали в бойові сутички з націоналістичними угрупованнями. Частіше боротьба велася пропагандистськими методами, на що націлювали рішення центральних партійних органів, адже утворення української самостій-

ної держави (за що боролися націоналісти) не входило до планів сталінського керівництва партії. Тому наріжним каменем ідеологічної роботи партизанських політорганів вважалася пропаганда інтернаціоналізму, спільності інтересів народів у боротьбі проти гітлерівців. В ідеологічній боротьбі проти націоналістів радянські партизани не нехтували й провокаціями. Іноді вони підкидали німцям провокаційні документи, що компроментували ОУН. Результатом таких акцій були репресії, спрямовані проти самостійників⁴⁷.

У складі Вермахту було чимало військових формувань із представників слов'янських народів, пропагандистська робота серед яких нерідко закінчувалася їхнім переходом на бік партизанів. На початку 1943 р. до партизанів стали переходити солдати словацького гарнізону, з яких 18 травня 1943 р. був сформований партизанський загін на чолі з Яном Налепкою і комісаром Л. Федоровим⁴⁸. В 1943—1944 рр. такі переходи стали систематичними. На станції Маціюв Волинської області на бік партизанів перейшли 300 поляків місцевого гарнізону⁴⁹. Наприкінці 1942 р. у партизанське з'єднання О. Сабурова перейшли 50 поліцаїв Лельчицького району. Досвід партизанських формувань із розкладу ворожих частин, що склалися з представників різних національностей, став предметом обговорення на нараді нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань 28—29 травня 1943 р. В ухваленому з цього питання рішенні вказувалося: “Враховуючи наявність чехословацьких солдатів і офіцерів, які добровільно перейшли на бік партизанів, і великої кількості передового польського населення, що бажає включитися в активну збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, але не має організаційного досвіду, нарада схвалює практику генерал-майора тов. Сабурова в справі утворення окремих самостійних польських і чехословацьких партизанських загонів і рекомендує проводити її всім партизанським з'єднанням”⁵⁰.

Ідейно-пропагандистська робота радянських партизанів тісно поєднувалася з роботою підпілля. Підпільні організації були створені у всіх регіонах окупованої України. Вони збирали розвідувальні дані, вчиняли терористичні акції, поширювали серед населення республіки і в таборах військовополонених радянські газети, листівки, виготовляли їх у підпіллі. Підпільні обкоми КП(б)У налагодили випуск районних газет. І доносили правду до населення про події на фронтах, розвінчували грабівницьку політику окупантів. Так, наприкінці 1942 р. Чернігівський підпільний обком партії розпочав випуск республіканської газети “Комуніст”, тоді ж Сумський підпільний обком видав газету “За Родину”, з весни 1943 Ровенським підпільним обкомом почала видаватись обласна газета “Червоний прапор”. Підпільники Житомирщини з лютого 1943 р. випускали газету “За радянську Україну”. В багатьох випадках на випуск газет спромоглися навіть районні і міські підпільні організації. Тільки на Ровенщині видавалися 7 газет — “Богунець”, “Ворошиловець”, “Червона зірка”, “Кармалюк”, “Більшовицька правда”, “Червоний шлях”, “Син України”. Львівські підпільники видавали газети українською і польською мовами: “Голос вольності”, “Новини дня”, “Боротьба”, “Партизан”. Загалом підпільні організації України на окупованій ворогом території випускали понад 60 назв газет, які поширювалися серед населення⁵¹.

Таким чином, ідеологічна робота в радянських партизанських формуваннях і підпільних організаціях мала багатовекторний характер. Вона спря-

мовувалася на нейтралізацію нацистської пропаганди, висвітлення реальних подій на фронтах, протидію заходам окупантів у сфері економіки та працевикористання тощо. Одним із найважливіших її напрямів стало здобуття морально-психологічної підтримки місцевого населення та його залучення до спротиву гітлерівцям у всіх його проявах — від непокори окупаційним властям до відкритої збройної боротьби.

Головними завданнями окупаційних органів вважалися налагодження ефективної експлуатації економічних і людських ресурсів, а також встановлення повного контролю над усіма сферами людського життя. Цього можна було досягти, не в останню чергу, шляхом ідеологічної обробки населення, нейтралізації негативних, нелояльних настроїв і поступового привернення на свій бік. Необхідно було довести, що німецька армія несе не тільки смерть і розруху (що неминуче у збройній боротьбі), а й веде боротьбу не заради досягнення прагматичних інтересів, а, перш за все, проти більшовизму, його ідеології і несе народу України свободу, звільнення від гніту, високу європейську культуру. З іншого боку, якнайшвидше відновлення цивільного життя на окупованих територіях у всіх його проявах могло стати яскравим підтвердженням тези про слабкість більшовицького режиму, його нежиттєздатність і близький крах. Це мало неабияке значення для формування громадської думки у світі і впливу на радянське суспільство, а відтак — і на досягнення кінцевої мети війни.

Одним із найдійовіших пропагандистських прийомів для утвердження думки про позитивний характер “нового порядку” стали повідомлення про відкриття виховних освітніх установ — дитячих садків, шкіл, гімназій, технікумів, інститутів, університетів. Звичайно, верхівка Райху, яка часто не переймалася власною освітою, не бажала опікуватися освітою українського населення. Більше того, вона вважала шкідливим надання широких знань підкореним народам з огляду на ідеологічне забезпечення свого майбутнього панування⁵². Але з початком війни окупанти змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і прагнули використати освітні заклади з метою “промивання мізків” та контролю за морально-психологічним станом упокорення дітей і молоді. З огляду на ментальність українства, яке завжди шанобливо і з повагою ставилося до освіти, як прояву високої духовності, такі заходи мали сприяти заспокоєнню місцевого населення, збуреного війною, здобуттю довіри до німецької адміністрації та її дій. Кожне повідомлення в газетах про відновлення чи появу нових навчальних закладів супроводжувалося “реверансами” в бік окупаційної адміністрації.

На початковому етапі війни, коли Вермахт просувався вперед дуже швидко, до утворення окупаційних органів влади існував певний часовий простір. Виникав ідеологічний вакуум, який утворював сприятливі умови для поширення націоналістичних ідей, що широко використовувала ОУН. Освітні заклади швидко ставали осередками пропаганди самостійницької ідеології, особливо, в Західній Україні, де значна частина населення нещодавно постраждала від більшовицьких репресій. На протидію цим зусиллям українських самостійників спрямовували свої заходи не тільки окупанти, а й радянський рух Опору.

Відділи освіти при обласних управах несли безпосередню відповідальність перед окупаційною владою за зміст освіти, її ідеологічну спрямованість. У свою

чергу, відділи освіти обласних управ надсилали подібні документи до районних управ. В одному з таких листів начальник відділу освіти Дніпропетровської обласної управи професор П. Козар досить відверто ставив вимоги перед своїми підлеглими: "...При цьому надсилаємо додатково затверджені Генералкомісаріатом вказівки до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу таких підручників... Кожен учитель керованої Вами школи повинен точно за вказівками, що до цього додаються, обробити ці підручники і тільки після Вашої особистої перевірки роздати учням..."⁵³. У вказівках йдеться про такі підручники як "Читанка" для 1-х класів Н. Забіли і М. Пригари, "Прописи" І. Рейзерова, "Читанка" для 2-х і 3-х класів Т. Горбунцової і Н. Попової, "Природознавство" В. Тетюрьова та інших, даються поради як саме вичистити їх текст⁵⁴. Таким чином, цензурі підлягали підручники навіть початкових класів. З підручників вилучався матеріал, який будь-яким чином був пов'язаний із радянською минувиною, або в ньому містився бодай натяк на патріотизм. Учитель повинен був внести (за нашими підрахунками) 386 правок та змін до текстів. Іноді було рекомендовано вирізати 10—20 сторінок. Неприпустимими були слова "колгосп", "піонер", прізвища Ленін, Чапаєв, Горький, Щорс. Годі й говорити про такий вислів як "тов. Сталін — наш друг і вчитель", що було поширеним явищем у підручниках передвоєнних часів⁵⁵. Ці приклади яскраво демонструють тотальний ідеологічний контроль за освітою з боку окупаційної влади, починаючи з дитинства.

Поряд з чистками шкільних підручників цензурі підлягала й художня література як шкільної програми, так і поза нею. Серед архівних документів відділу пропаганди є чимало списків "небажаної советської художньої літератури". До списків "небажаних" авторів були занесені прізвища М. Бажана, І. Гончаренка, В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини, Н. Забіли та багатьох інших письменників і поетів (усього 36 осіб), а також письменників єврейського походження Н. Рибак, М. Зісмана, С. Голованівського, Д. Айзмана, С. Аксельрода, С. Юшкевича, М. Квітко, Й. Нусінова, Н. Лур'є та А. Шлома⁵⁶. Списки авторів-євреїв склалися безвідносно до їх творів чи висловлених у них ідей. Тобто, з ідеологічної точки зору до уваги відділу пропаганди потрапляли не тільки "шкідливі" за змістом книжки, а й усі автори єврейського походження. Такі книжки не повинні були входити до активу шкіл та бібліотек. Цілеспрямована політика антисемітизму, що була складовою нацистської ідеології, знаходила прояви в культурно-освітній сфері окупації⁵⁷. Так, у серпні 1943 р. голова Криничанської райуправи повідомляв Одарівську сільуправу: "Надсилаємо Вам список небажаних авторів. Твори цих письменників під наглядом старости або секретаря сільуправи слід вилучити з усіх бібліотек (в школах також) та оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється й ці книжки здати через сільуправу до райуправи до 1.9.43 року"⁵⁸. Отже, під контроль гітлерівців потрапляли не лише школярі, а й інші верстви населення.

Разом із тим, окупаційні органи чітко регламентували й дозували дозволи на використання української та зарубіжної літератури в школах⁵⁹. Таким чином, стає очевидним, що і в художніх творах поетів, письменників, байкарів окупанти вбачали ідеологічну загрозу своїй колонізаторській, грабіжницькій політиці, адже твори перелічених та інших заборонених авторів пронизані духом любові до рідного краю, свободи, закликами до боротьби за кращу долю свого народу.

Окупаційна влада для удосконалення своєї ідеологічної роботи цікавилась тим, що вивчали в радянських школах, як висвітлювалися ідеологічні питання. Свідченням цього є запит генерал-комісара м. Дніпропетровська до завідуючого шкільним відділом обласної управи Ф. Безручки від 11 червня 1943 р. Він писав, що “шкільному відділу Р-II при Генералкомісаріаті необхідні: 1. програма для рад. VII кл. з “Конституції СРСР”, котрої немає серед надісланих та 2. Підручник з історії для X класу. Пан Гакланд (шультрат) просить доставити їх у найкоротший термін”⁶⁰. Вірогідно, ці матеріали могли знадобитися представникам нової влади для кращого розуміння ідеології противника, пошуку в ній слабких місць і використання їх своєю пропагандистською машиною.

Відкриття спеціальних відділів освіти при управах різного рівня, їхня активна діяльність та внутрішнє листування свідчать про те, що освітні заклади використовувалися як один із найважливіших важелів витіснення комуністичної ідеології, засіб морально-психологічного контролю й насадження у свідомості населення розуміння зверхності німецької нації. Одним із головних завдань освітньої програми гітлерівців була пропаганда міфу про визвольну місію німецької армії, яка, начебто, несе свободу українському народові. Цю ідею гітлерівці намагалися прищепити місцевому населенню. Відомо, що в роки окупації частиною суспільства оволоділи аполітичні настрої і вона обрала шлях пристосуванства. Вагомою причиною такої моделі поведінки була образа на радянську владу за голодомор, тотальні репресії та переслідування у міжвоєнний час, усвідомлення невідповідності марксистської теорії інтересам широких верств населення. Знайшлися й такі, хто розраховував “добре влаштуватися” у важкий час ціною співпраці з окупантами. Більшості таких людей були притаманні брак світоглядних принципів і тривких моральних засад, ідеологічний конформізм. Деякі громадські діячі з альтруїстичних мотивів увійшли до складу окупаційних органів із метою прислужитися співгромадянам.

Контрагентами ідеологічного простору на окупованій території України були українські громадські інституції. Відомо, що осередки “Просвіти”, “Жіночої служби Україні”, “Жіночих комітетів” та інших об’єднань створювалися на початку війни з ініціативи похідних груп ОУН і були справжніми місцевими центрами культурного й суспільно-політичного життя. В цих організаціях, у тому числі і “Просвіті”, виникали шкільні, жіночі, церковні, друкарські, агрономічні секції. Вони ставили за мету поширення серед населення знань з української історії, культурних традицій, літературної спадщини, всього того, що впливало на самоідентифікацію української нації. Разом із тим, існували секції антибільшовицької пропаганди, які намагалися розкривати злочинний зміст комуністичної ідеології, антинаціональний характер її спрямованості. Діяльність культурно-освітніх організацій, що стояли на позиції боротьби за українську самостійність, не обмежувалася тільки освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Осередки “Просвіти” також намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами, довести їм, що українці є розвинутою, самодостатньою в усіх відношеннях нацією.

На території західноукраїнських земель окупованої України, крім “Просвіти”, виникали також відділи “Жіночої служби Україні” (ЖСУ). Вже 13 серпня 1941 року на загальних зборах жінок м. Луцька — українок за національністю,

було засновано повітовий відділ ЖСУ на чолі з Т. Редьковою. Планувалося організувати відділи-філії по селах Луцького повіту. “Жіноча служба Україні” мала “референтства”: гуманітарне, пропагандистське, господарче, посередницьке, праці⁶¹. Одночасно з виникненням на Волині жіночих організацій та культурно-просвітницьких осередків з’явився “Союз українських комбатантів” (СУК) в м. Луцьку⁶². Головним його завданням була робота з організації колишніх вояків української армії, щоб “співділати з німецькою владою в справі підготовки українських військових кадрів”, поглиблення їх військових знань, допомога бідним. Співпраця з “новою” владою з відновлення адміністративного та господарського життя також входила до завдань СУК. Ця організація отримала право створювати свої відділи, організувати різні секції, видавати військову літературу, відкривати бібліотеки, проводити масові “імпрези” і т. ін.⁶³ Ідеологічне забарвлення діяльності таких організацій в умовах окупаційного режиму не могло бути цілком самостійницьким і мало переважно національний характер.

Серед діячів-просвітян знаходилися такі, які з метою нейтралізації дій гітлерівських спецслужб щодо “Просвіти” часто втягувалися в політичні акції гітлерівців і цим викликали осуд місцевого населення. Прикладом може бути вручення “вітальних адрес” групі гітлерівських генералів з нагоди вдало проведеної німецькою армією операції з оточення радянських військ у районі Харкова навесні 1942 р. Такі акції не додавали авторитету “Просвіти” і викликали політичну дезорієнтацію населення. Наприкінці 1942 р. окупаційна влада м. Харкова навіть запросила до Німеччини делегацію просвітян на чолі з професором В. Дубровським, що свідчило про високу оцінку діяльності цієї організації⁶⁴.

Світоглядні орієнтири і ставлення до більшовицького режиму багато в чому визначали можливості працевлаштування. З початку окупації гітлерівці за допомогою місцевих органів управління проводили “кампанії на визначення благонадійності” педагогічного персоналу шкіл, вихователів дитячих садків, викладачів технікумів та вищих учбових закладів. Особам, які переслідувалися за радянського часу або дезертирам, які виявили готовність до співпраці, окупанти надавали можливість працювати в першу чергу. Ідеологічний ухил таких кампаній очевидний. Окупанти усвідомлювали, що навчально-виховний процес на всіх рівнях є найбільш вразливою ділянкою для проникнення антифашистської пропаганди. Саме тому у шкільний процес втручалися окупаційна адміністрація, місцеві допоміжні органи управління, польові комендатури спецслужби. За політичну благонадійність учителів несли повну відповідальність директори шкіл, які мали також стежити за тим, щоб не проводилася комуністична пропаганда. Окупаційна влада суворо забороняла “запровадження в процесах навчання питань політичного характеру”⁶⁵.

Разом із тим, влада не могла не рахуватися з потребами українського соціуму, особливо в умовах поглиблення розриву між пропагандистськими гаслами і окупаційною дійсністю. Тому іноді змушена була йти на деякі поступки. Так, перед початком навчального року на нараді 16 серпня 1942 р. директорам шкіл Солонянського району Дніпропетровщини рекомендувалося ознайомити учителів та учнів із творами раніше заборонених письменників: Б. Грінченка, О. Олеса та інших, пропонувалося “виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, до

релігійних почуттів інших”⁶⁶. Відгомін таких змін знаходимо в іншому документі. Так, студент Кременецької технічної школи В. Борщик у своїй біографії обіцяв “учитися на користь свого народу і державі на славу”⁶⁷. Це цілком співпадало зі статутом “Міської середньої технічної школи” у м. Кременці, мета якої полягала в тому, щоб “дати Державі, Краєві фахових робітників”⁶⁸.

Одним із проявів ідеологічного протистояння в Україні в роки війни став колабораціонізм. У передвоєнний час морально-психологічний стан радянського суспільства характеризувався насадженням покори та однодумності, тотальної підозри і страху, що формувало відчуття особистої другорядності, повної підпорядкованості колективу, державно-партійним органам. Звичайно, така політика держави не могла не викликати обурення українства, відвертала його від більшовицького режиму, формувала опозиційні настрої і створила підґрунтя для співпраці з окупантами. Так, у м. Краматорську Сталінської області добровільно вступили у поліцію майже 400 осіб, у Лиманському районі тієї ж області — понад 200 осіб. До 129-го батальйону охоронної поліції у м. Дніпропетровську добровільно вступили 63 поліцаї, за що їхні родини отримували харчові пайки. Така ж ситуація спостерігалася і в районах області. У Петриківському районі до німецької армії вступили 1425 осіб, у П’ятихатському — 1394⁶⁹. Добровільно йшли на службу до гітлерівців не тільки звичайні громадяни, а й окремі комуністи. У Ворошиловградській області із залишених для підпільної роботи 4004 членів і 956 кандидатів ВКП(б), 2635 членів і 664 кандидати знищили свої партійні документи. Більшість із них співпрацювали з гітлерівськими окупантами в економічній та соціальній сферах⁷⁰. Остаточних даних про загальну кількість українців, які співпрацювали з окупантами немає, але йдеться про сотні тисяч людей, які з тих чи інших причин вдалися до співпраці. Не всі вони керувалися ідеологічними мотивами: більшість прагнула вижити у складних умовах, а дехто не приховував свого ставлення до сталінського режиму.

Антирадянські настрої виявляла й частина інтелігенції радянського тилу. Аналіз спецповідомлень агентів НКВС дозволяє зробити висновок, що в її середовищі вже на початку війни чітко окреслилися дві категорії: ті, хто лояльно ставився до радянської влади і ті, хто до цього часу розгубився і від постійних нестатків та напівголодного життя дійшов до відчаю, зневірився і не чекав добра від майбутнього. До лояльної категорії спецорганами віднесено письменника Ю. Яновського, поетів М. Рильського та В. Сосюру, оперних співаків А. Іванова та М. Шостака, архітектора В. Заболотного, композитора П. Козицького, академіка Л. Яснопольського, які “тверезо оцінюють умови, що склалися на фронтах, виражають впевненість в перемозі Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками”⁷¹. Разом із тим, у донесенні, яке датується 23 серпня 1942 р., підкреслювалося, що науковий співробітник АН УРСР професор М. Лошкарєв повідомлення про становище на Південному фронті використовував для поширення чуток серед інтелігенції. За його словами, “єдиним виходом для нас мала б бути негайна капітуляція й погодження на ті умови, котрі поставлять нам німці, тобто створення вільної України, відторгнення прибалтійських держав і Кавказу та зміни у внутрішній політиці”⁷². Академік В. Сельський також критикував командування Червоної армії і вважав, що “немає дисципліни, організації як в армії, так і в тилу”⁷³. Такі політичні погляди вислов-

лювала частина української інтелігенції в умовах радянського тилу, коли була хоч якась можливість не померти від голоду та холоду. Що вже казати про населення, яке було в окупації. В умовах кризи українського суспільства, в якій воно опинилося з початком війни, коли перед населенням виникла проблема, як жити далі, люди не могли довго вести себе індиферентно. Рано чи пізно вони повинні були визначитися, як діяти, як сприймати нові порядки, перебувати до них в опозиції чи шукати компромісне рішення. Це залежало від багатьох факторів, як особистісних, так і суспільних.

Феномен колабораціонізму в Україні, певною мірою, знаходить своє пояснення у контексті окупаційної політики гітлерівців. Ця політика з перших днів німецького “нового порядку” підштовхувала значну частину населення України, незалежно від національності, до співпраці з окупантами. Для досягнення своєї мети — залучення українського населення до співпраці, гітлерівці широко використовували засоби масової інформації: радіо, газети, листівки, плакати тощо. Друкована пропаганда була головною формою ідеологічної обробки населення. На її сторінках, у першу чергу, проводилася думка про безперспективність опору німцям, про непереможність Вермахту, про те, що населення повинно бути вдячним за його визволення від більшовизму. Широко викривалися злочини більшовиків проти цивільного населення, масові вбивства, тортури українців, поляків у в’язницях і тощо⁷⁴. В Україні особливо широко використовувалася радіо пропаганда. В передачах мова йшла про поразки Червоної армії, наводилися цифри взятих у полон (що було недалеко від істини у початковий період війни), про переможну ходу німецьких військ, про те, що німецький народ є носієм високої культури тощо. Відпускаючи по домітках частину військовополонених, гітлерівці наголошували, що вони борються проти більшовизму, а не проти широких верств населення⁷⁵.

Ідеологічний чинник у діях гітлерівців на окупованій території України забезпечувався пограбуванням економічних ресурсів республіки, насадженням зверхності арійської раси, розвінчуванням більшовицьких ідеологічних установок, протидією самостійницькому рухові, залученням якомога більшої частини українського суспільства до співпраці з режимом. Для цього застосовувалися засоби заохочення, примусу, залякування, переслідування, а нерідко й фізичного знищення непокірних. Головне завдання полягало в тому, щоб взяти не тільки під фізичний, але й ідеологічний контроль населення окупованих територій, унеможливити будь-які прояви невдоволення окупаційною політикою гітлерівців. Отже, ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні було досить різноплановим. Воно складалося з багатьох чинників, до яких слід віднести власний досвід життя українців за часів радянської влади, пропагандистські акції самостійницьких інституцій, певну розгубленість та ідеологічну дезорієнтацію населення на початку війни, українсько-польське протистояння, вплив гітлерівської пропаганди. Всі перелічені фактори в роки війни діяли одночасно і, до певної міри, визначали настрої певної частини українського населення та його готовність до співпраці з окупантами.

Нові завдання постали перед пропагандистськими службами у зв’язку з початком визволення України від гітлерівських окупантів та відбудовними процесами, що розпочалися у республіці. Ідеологічна боротьба не згорталася,

хіба що змінювалися її пріоритети. Як і раніше, головним вектором радянської пропаганди залишався остаточний розгром ворога. На це були спрямовані зусилля засобів масової інформації. В радянській пресі на зміну тривожним зведенням “Радінформбюро” прийшли радісні звістки про перемоги Червоної армії, визволення міст і сіл України. Газетні публікації цього періоду вирізнялися оптимізмом і вдячністю Червоній армії, керівництву партії і особисто Й. Сталіну. Особливо виразно це відбилосся у політичному плакаті. Заклики до оборони змінилися на теми наступу, впевненості в перемозі у світлому майбутньому. Підписи на плакатах виражали глибоку вдячність Й. Сталіну.

Іншою темою, що мала виразне пропагандистське забарвлення, були збитки, завдані республіці окупантами. Опікуватись питаннями їх підрахунків були покликані Надзвичайна республіканська та обласні комісії, створені за рішенням ЦК ВКП(б) 5 березня 1943 р. За час їх роботи були складені десятки тисяч актів, протоколів, заяв і свідчень очевидців про звірства гітлерівців. До збитків зазвичай відносилися не тільки ті, що були спричинені безпосередньо окупантами, а й ті, яких зазнала республіка в результаті евакуації, коли знищувалося те, що не могло бути вивезене. Результати такої роботи передбачалося використати як у міжнародному суді з відшкодування збитків, заподіяних Німеччиною, так і в переговорах із союзниками як знаряддя тиску в ідеологічних питаннях повоєнного устрою світу.

Зауважимо, що початок відбудовних процесів в Україні в ідеологічній площині позначився ухваленням ЦК ВКП(б) 27 вересня 1944 р. одразу двох документів: постанови “Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення політичної і культурно-просвітницької роботи” та “Про недоліки в політичній роботі серед населення Західних областей СРСР”⁷⁶. Обидва вони мали ідеологічне спрямування і ставили перед компартією республіки завдання відновлення панівного становища більшовицької ідеології на зазначеній території, для чого передбачалося посилити керівний партапарат кваліфікованими кадрами. Більшовицькі органи дбали про те, щоб на визволеній території не виникав політичний вакуум, вони створювали партійні і комсомольські організації.

Важливою складовою завдання ідеологічної уніфікації України вважалася боротьба проти українського самостійницького руху, який із вигнанням гітлерівців повністю зосередився на антирадянських акціях. Повстанці спалювали МТС, зерносховища, руйнували мости, перешкоджаючи доставці збіжжя на елеватори, здійснювали терористичні акти проти представників радянської влади, поширювали листівки із закликами до селян бойкотувати хлібопоставки. Незрідка вони містили погрози за співпрацю тим, хто наважувався на співпрацю з більшовицьким режимом⁷⁷. Так, були вбиті старший механік Бур’ян та п’ятеро робітників Демидівської МТС, директор Варковецької МТС В. Строкань, директор Антонівської МТС Є. Мушинський, 12 співробітників районного партійного апарату⁷⁸. За таких обставин радянська влада активізувала пошук, викриття і притягнення до відповідальності осіб, які співпрацювали з окупантами, робила спроби ототожнити українських націоналістів із гітлерівцями і розгорнула проти них масовану пропагандистську кампанію. 12 січня 1944 р. в пресі було опубліковано звернення Президії Верховної Ради УРСР до українського народу. В ньому, зокрема, зазначалося: “Ваш ворог — згряя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавши Гітлеру, допо-

магають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну”⁷⁹. Подібні стереотипні лексичні форми були розповсюдженими, але мали дуже мізерний вплив на українську спільноту. Однак поєднати будь-якою ціною український націоналізм із нацизмом вважалося одним із головних завдань радянської пропаганди. У боротьбі з націоналістами радянська влада вдавалася не тільки до залякування, збройних операцій, провокацій, а й до більш витончених засобів боротьби, зокрема, до спрямованих на ідеологічну дискредитацію українських самостійників. Про ці події колишній учасник УПА Д. Лавренюк писав: “Це були часи, коли агенти КГБ стали проникати в підпільну організацію і спокійно вилловлювати всіх луччих людей і ще під маркою повстанців з тризубами на шапках убивали цілі сім’ї і кидали в криниці, потім казали, що це бандерівці робили”⁸⁰.

Комбінуючи різні методи, в тому числі й масової обробки свідомості, радянське керівництво зрештою домоглося зламу ситуації на свою користь. До краю стомлені війною та громадянським протистоянням у західноукраїнському регіоні люди бажали тільки одного: якомога швидшого припинення боротьби, жертв і збитків, якою вона супроводжувалася.

Історія показала, що переможця в цьому ідеологічному протистоянні не було. Військово-організаційними засобами сталінський режим зумів лише подолати самостійницький рух. Але ідея суверенної української державності продовжувала жити.

Друга світова війна зробила Україну епіцентром ідеологічних зіткнень різних політичних сил і регіонів. Війна втягнула в орбіту затяжної боротьби усі верстви населення республіки, розділивши навпіл українську спільноту у питаннях самовизначення і ставлення до диктаторських режимів.

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР супроводжувався відповідними інформаційними акціями, що мали сприяти реалізації задумів нацистської верхівки. Напередодні та під час Другої світової війни відбулися зміни в ідеологічній роботі більшовицького партійного апарату, що мало відповідати викликам часу. Перебудова політичної роботи в армії, застосування більш гнучких методів політико-виховної роботи у поєднанні із жорсткими формами зміцнення військової дисципліни дозволили мобілізувати маси й підвищити боєздатність діючої армії.

Ідейно-політичні заходи більшовиків дозволили належним чином організувати роботу радянського тилу, використати випробувані часом важелі ідеологічного впливу на забезпечення фронту, переломити хід війни і досягти перемоги.

В період війни загострилося міжнаціональне протистояння на теренах спільного проживання українців та поляків, що мало й відповідний ідеологічний супровід.

Нацисти програли інформаційну боротьбу на окупованій території, більшість мешканців якої виявилися індіферентними до гітлерівських ідеологічних зусиль.

Ідеологічна боротьба в Україні відбудовного періоду зосереджувалася на відновленні ідеологічної уніфікації республіки із широким застосуванням засобів масової інформації. Один із її напрямів був пов’язаний з боротьбою проти націоналізму. Та все ж головним вектором залишалося утвердження панівної більшовицької ідеології, що, у свою чергу, мала забезпечити мора-

льно-політичну єдність повоєнного суспільства, прищепити йому переконання в тому, що існуюча соціально-економічна система є найбільш прогресивною у світі, завдяки чому й була досягнута перемога у війні.

¹ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939—1945. — Кер. тому В.І. Кучер. — Київ, 2003. — С. 70.

² Червона Україна. — 1939. — 17 вересня.

³ *Губарев В.К.* История Украины: Универсальный иллюстрированный справочник. — Донецк, 2006. — С. 429.

⁴ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4. — Київ, 2003. — С. 90.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 118—159; Спр. 17. — Арк. 5, 20, 23, 24, 117—201, 379—389; Спр. 18. — Арк. 1—40, 49, 52—138.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 75—97, 104—119, 259, 272—287; Спр. 20. — Арк. 2—28, 37—66, 78—87, 110—144, 151—165, 206—213а, 214—219.

⁷ *Головка М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939—1945 рр. — К., 2004. — С. 204.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 20. — Арк. 175—178, 220.

⁹ *Кондратюк К., Лучаківська І.* Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Вісник Львівського університету. — Вип. 33. — С. 142.

¹⁰ Державний архів Волинської області (*далі* — ДАВО). — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. не нумерований.

¹¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архіреєвський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 580.

¹² Там само. — С. 581, 582.

¹³ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т. 4. — С. 59; *Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О.* Война 1941—1945. Факты и документы. — М., 2001. — С. 341.

¹⁴ *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. Изд. 4. — Ленинград, 1944. — С. 7.

¹⁵ *Коваль М.В.* 1941—1945 роки. Україна / Михайло Васильович Коваль // УІЖ. — 1991. — № 6. — С. 8.

¹⁶ *Пережогин В.А.* Из окружения и плена — в партизаны // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 25—32.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и мат. в 3-х т. Т. 1. Изд. 2-е, доп. — К., 1985. — С. 75—76.

¹⁸ Там само. — С. 76—78.

¹⁹ *Калашник М.Х.* Испытание огнем. Военные мемуары. / М.Х. Калашник. — М., 1985. — С. 117, 178.

²⁰ О мерах ускорения доставки писем на фронт. Постановление ЦК ВКП(б) 4 октября — 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. 1938—1945. — М., 1985. — Т. 7. — С. 243—244.

²¹ Правда. — 1941. — 24 июня; Комсомольская правда. — 1941. — 26 июня; Известия. — 1941. — 24 июня, 28 июня; Большевик Запори́жжя. — 1941. — 24 червня, 25 червня, 26 червня, 27 червня, 28 червня, 29 червня; Червоний прапор. — 1941. — 25 червня.

²² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1983. — Т. 7. — С. 254, 258, 260—261.

²³ Там само.

- ²⁴ О создании и задачах советского Информационного Бюро. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР 24 июня 1941 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. — 1983. — С. 213.
- ²⁵ Об организации Всесоюзного комитета помощи по обслуживанию больных и раненых бойцов и командиров Красной Армии. Постановление ЦК ВКП (б) 6 октября 1941 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. — С. 240—250.
- ²⁶ Об организации Всесоюзного социалистического соревнования металлургов. Постановление ЦК ВКП(б) 4 мая 1942 г. // КПСС в резолюциях... Т. 7. 1938—1945. — С. 286—288, 292—295.
- ²⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. В 3-х т. Т. 2. — К., 1980. — С. 157—158.
- ²⁸ *Старожилов М.В.* Партизанське з'єднання С.А. Ковпака. — Львів, 1966. — С. 45.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4, 140.
- ³⁰ *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 22.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 142; Ф. 77. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 211; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 242; Ф. 95. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 80.
- ³² Там само. — Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 51.
- ³³ Там само. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 44; Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43; Ф. 81. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—12, 101—108; Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 42—43.
- ³⁵ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных. — К., 1988. — С. 89.
- ³⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. Т. 2. 1941—1976. — К., 1977. — С. 35—36.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 17; Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 269—270; Ф. 99. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37; Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47.
- ³⁸ *Руднєв С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1948. — С. 45; *Наумов М.И.* Степной рейд. — К., 1961. — С. 11; *Поліщук Б.Д.* Викликає 401-й. Документальна повість. — К., 1976. — С. 123; ЦДАГО України. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 242.
- ³⁹ *Поліщук Б.Д.* Назв. праця. — С. 7—8; ЦДАГО України. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 41—42.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2; Спр. 50. — Арк. 17; Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 63; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 21; Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 49.
- ⁴¹ *Кучер В.И.* Из истории партизанских краев и зон на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941—1944) // Коммунистическая партия — организатор освобождения Украины от фашистских захватчиков. — К., 1975. — С. 230.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27; *Попудренко М.* Щоденник. — К., 1949. — С. 129—132.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 21; Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 182—184; Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 259.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 79. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 160.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 20; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1; Ф. 68. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 180—181; *Федоров А.Ф.* Остання зима. Партизанська бувальщина. Літературний запис Е. Шатрова. — К., 1965. — С. 111.
- ⁴⁶ *Руднєв С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1948. — С. 55.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 210.

- ⁴⁸ *Богатырь З.А.* Назв. праця. — С. 317, 322, 331.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 209—210.
- ⁵⁰ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1941—1976. — К. — С. 37.
- ⁵¹ *Григоревич Д.Ф., Денисенко П.И., Немятый В.Н.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976. — С. 99—100.
- ⁵² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 347—348.
- ⁵³ Державний архів Дніпропетровської області (*далі* — ДАДО). — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 3.
- ⁵⁴ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 4, 100.
- ⁵⁵ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Спр. 69. — Арк. 4—10.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 2311. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 64—66.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 313—315, 323, 334—342.
- ⁵⁸ ДАДО. — Ф. Р-2311. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 129.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. 2443. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 32—34.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 12.
- ⁶¹ ДАВО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15, 18.
- ⁶² Там само. — Арк. 97.
- ⁶³ Там само. — Арк. 98—100.
- ⁶⁴ *Коваль М.В.* “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 2. — С. 40.
- ⁶⁵ ДАДО. — Ф. Р-2276. — Оп. 1. — Спр. 1094. — Арк. 1.
- ⁶⁶ ДАДО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 3.
- ⁶⁷ Державний архів Тернопільської області. — Ф. Р-195. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 6.
- ⁶⁹ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території райхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 233.
- ⁷⁰ Там само. — С. 234.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 1.
- ⁷² Там само. — Арк. 4.
- ⁷³ Там само. — Арк. 4—5.
- ⁷⁴ ДАВО. — Ф. Р-55/69. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 8, 11, 12; Спр. 106. — Арк. 25.
- ⁷⁵ *Крысько В.Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). — Минск, 1999. — С. 359.
- ⁷⁶ О мерах помощи Украинской ССР в деле улучшения массово-политической и культурно-просветительной работы. Постановление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г. // КПСС в резолюциях ... Т. 7. — С. 524—525.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 828. — Арк. 9—10.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 10—11.
- ⁷⁹ *Косик В., Осадчук П.* Цілком таємно... Секретні документи райху про діяльність ОУН 1941—1944 рр. / В. Косик, П. Осадчук // Літературна Україна. — 1991. — 19 грудня.
- ⁸⁰ Спогади учасника українського національно-визвольного руху (УПА) Дем'яна Лаврентювича Лавренюка у 2-х частинах (Ксерокопія, архів автора).